

I

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE VII—XI

După retragerea oficialităților romane în sudul Dunării, sub împăratul Aurelian (271), prin fosta provincie Dacia, dar și în teritoriile rămase în afara ei, care fac azi parte din Patria noastră, au trecut, succesiv, o serie de populații migratoare.

Șirul acestora a început cu goții, populație de neam germanic. Ei au fost înfrinți în 376 de huni, populație nomadă de neam turanic. De aici, hunii au declanșat, mai ales în prima jumătate a secolului V, numeroase expediții de pradă, în regiunile învecinate. În jurul anului 399 erau la Dunărea de Jos, unde episcopul Teotim I al Tomisului încerca să facă misionarism printre ei. În 447, sub conducerea lui Attila, au distrus cetățile romano-bizantine situate pe Dunăre, între care și puternicul centru creștin de la Sucidava.

După moartea lui Attila (453), hunii au fost distruși de gepizii germanici, care preiau stăpânirea asupra Pannoniei. Se cunoaște și un episcop al lor, arian, cu numele *Trasaric*, în a doua jumătate a secolului VI. Nici aceștia n-au stăpânit efectiv fosta Dacie romană, deși unele tabere militare gepide sînt atestate și în Transilvania. Înfrinți în anul 567 de avari și longobarzi, au fost împrăștiați și apoi asimilați de autohtonii din teritoriile pe care le-au stăpânit.

În urma lor, avarii, originari din centrul Asiei, s-au așezat în regiunile Europei centrale, din Transilvania pînă la Marea Adriatică, reprezentînd mult timp o forță militară de temut. Uneori singuri, alteori împreună cu slavii, au atacat adesea hotarele imperiului bizantin. În urma incursiunilor lor, au avut de suferit și scaunele episcopale sud-dunărene. Istoricul bizantin Menandru Protector relatează că în 580 locuitorii din orașul Singidunum au putut determina pe un han avar să le cruțe orașul, jurînd după ritul său păgîn și apoi pe Evanghelie, pe care i-a pre-

zentat-o episcopul de acolo. În 591, un episcop de Sirmium, se pare cu numele *Sebastian*, căruia Sfântul Grigorie cel Mare îi adresa două scrisori, își părăsise reședința, poate tot din cauza atacurilor avarilor, refugiindu-se la Constantinopol. O inscripție funerară în limba greacă de la sfârșitul secolului VI, descoperită la Odyssos, amintește numele episcopului *Dulcissimus* din Durostorum, probabil refugiat acolo din pricina avarilor și slavilor. Prin anii 599—600, avarii au distrus definitiv Sucidava, puternicul centru militar, economic și bisericesc de pe malul stîng al Dunării. Desființarea Arhiepiscopiei Justiniana Prima, a Episcopiei Tomisului și a celorlalte episcopii de la Dunărea de Jos se datorează tot acestor două popoare, mai ales în urma mării pătrunderi avaro-slave în Peninsula Balcanică în anul 602.

În una din incursiunile avarilor peste Dunăre, în anul 587, *Cronicile bizantine* ale lui Theofilact Simocattes și Theofanes ne relatează un episod care a reținut atenția multor istorici și filologi. S-a întîmplat ca unui ostaș din armata imperială (condusă de Comentiolus, comandantul Traciei), care se îndrepta împotriva avarilor și slavilor, să-i cadă povara din spatele catîrului. Un alt soldat vrînd să-i atragă atenția asupra celor întîmplate, i-a strigat «în limba părintească»: «torna, torna, fratre» (la Theofilact: *retorna*). Expresia a produs panică între soldați, care au crezut că e vorba de o retragere. Aceste cuvinte sînt considerate de mulți istorici și filologi drept prima mențiune documentară a limbii române. Înseamnă că «limba părintească» din părțile Balcanilor era o limbă romanică.

Abia la sfârșitul secolului VIII, avarii au fost distruși de franci în apus (în timpul lui Carol cel Mare) și de bulgari în răsărit.

Migrația slavilor. În ce privește slavii, izvoarele literare și arheologice sînt de acord în atestarea prezenței lor în teritoriile extracarpătice ale țării noastre în secolul VI (istoricii bizantini Iordanes și Procopius vorbesc de atacurile slave împotriva imperiului bizantin la Dunărea de Jos). De pildă, în cursul unei expediții avaro-slave din anii 586—587, orașul Tropaeum Traiani a fost transformat în ruine, fără a mai fi reconstituit vreodată. Dar pătrunderea lor masivă pe teritoriul țării noastre s-a produs numai în cursul secolului VII, după cum dovedesc numeroasele așezări slave descoperite în urma recentelor săpături arheologice. Spre deosebire de populațiile migratoare nomade (goți, huni, gepizi, avari), slavii — fiind o populație agricolă numeroasă — s-au așezat definitiv pe meleagurile noastre, conviețuind timp de mai multe secole cu autohtonii daco-romani. Aceștia, prin superioritatea numerică, prin

vechimea aşezării şi organizării lor, prin stadiul superior al civilizaţiei materiale şi moştenirea romano-bizantină, au asimilat pe slavi, deci elementul romanic din spaţiul carpato-dunărean a ieşit biruitor în noua fază istorică a convieţuirii cu slavii, chiar dacă aceştia au deţinut temporar întâietatea pe plan social şi politic.

În acelaşi timp, mase mult mai mari de slavi au trecut în fostele provincii romane din sudul Dunării. O primă mare penetraţie a avut loc în anul 602. În acel an, trupele bizantine de la Dunărea de jos au proclamat împărat pe centurionul Focas şi s-au îndreptat spre Constantinopol, pe care l-au cucerit. Frontiera Dunării fiind astfel slăbită, avarii şi slavii au putut ocupa întinse teritorii pînă în Munţii Balcani. Prin aşezarea slavilor aici, populaţia romanică a fost dislocată, împărţită în două grupe mari: una la miazănoapte, cuprinzînd pe *dacoromâni* (din care s-a despărţit o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmaşi sînt *istroromânii* de azi) şi cealaltă spre miazăzi, cuprinzînd pe *macedoromâni* sau aromâni (din care s-au despărţit apoi *meglendoromânii*). O altă parte a populaţiei romanizate din sud a trecut în nordul Dunării, iar o altă parte însemnată, care a rămas pe loc, a fost cu timpul slavizată. Deci, se petrec două fenomene cu totul deosebite: daco-romanii desnaţionalizează şi asimilează pe slavi în nordul Dunării, iar slavii aşezaţi în sudul Dunării dislocă şi, în parte, slavizează populaţia romanică din Moesia, Dardania şi Dacia Aureliană (Ripensis şi Mediterranea). Înseamnă că ţinuturile nord-dunărene au devenit de acum înainte centrul de greutate al «romanităţii dunărene».

Migraţia bulgarilor. Către sfîrşitul secolului al VII-lea a avut loc migraţia bulgarilor, care şi-au făcut apariţia în sudul Dunării, în regiunea Varnei de azi, prin anii 679—680, sub conducerea lui Asparuh (Isperih), fiul lui Kubrat, venind din părţile Volgăi (de unde şi numele de bulgari). Noii cuceritori au creat aici un stat protobulgar, recunoscut şi de imperiul bizantin, condus de un «han» (hagan), cu reşedinţa la Pliska, în nord-estul Bulgariei de azi. Era format din trei elemente etnice de bază: populaţia locală tracă, romanizată în cea mai mare parte, triburile slave stabilite în masă la sud de Dunăre, în prima jumătate a secolului VII şi protobulgarii, puţini la număr, care formau însă clasa stăpînitoare. La aceştia se adăugau greci, resturi de goţi sau de alte neamuri «barbare», aşezate mai de mult pe aceste teritorii, aparţinătoare altă dată imperiului roman de răsărit. De la începutul aşezării bulgarilor aici şi pînă către mijlocul secolului IX, a avut loc procesul de slavizare lentă a acestora. Denumirea de «bulgar» şi-a pierdut înţe-

lesul ei inițial, ajungînd să desemneze pe toți supușii statului bulgar, indiferent de originea lor etnică.

Puterea noului stat bulgar a crescut considerabil sub hanul Krum (803—814), care a extins hotarele statului său și a purtat lupte victorioase cu bizantinii (în 811, a căzut într-o luptă însuși împăratul Nichifor), izbutind să cucerească Sardica (Sofia), pentru ca în 813 să asedieze Constantinopolul, dar fără rezultat.

La așezarea lor în Peninsula Balcanică, atât slavii cît și protobulgarii erau păgîni. Dar în contact cu populația romanizată de aici, unii din ei au început să îmbrățișeze credința creștină, deși vechile scaune episcopale de pe malul drept al Dunării, precum și cele dintre Dunăre și Balcani dispăruseră. Creștinismul era socotit ca un pericol pentru tînărul stat bulgar și de aceea unii hagai de la Pliska sau alți conducători bulgari au încercat să-l prigonească. Însuși Krum s-a numărat printre cei care prigoneau pe creștini (se pare din interese politice, creștinii avînd legături cu Bizanțul). Izvoarele istorice contemporane (o versiune a *Vieții Sfîntului Dimitrie*, *Cronica* preotului din Diocleea în Muntenegru ș.a.) relatează suferințele îndurate atunci de populația creștină romanizată de aici.

Creștinarea «oficială» a bulgarilor a avut loc în anul 864, în timpul țarului Boris I (852—889), care a primit creștinismul din interese politice. El a primit botezul în urma unui război cu bizantinii, în care aceștia au ieșit biruitori, luînd numele nașului său, care era însuși împăratul Mihail III al Bizanțului. Întors acasă, a introdus creștinismul, prin preoții greci veniți anume în acest scop, fie pe cale pașnică, fie cu forța. Introducerea creștinismului a avut urmări binefăcătoare asupra statului bulgar, căci, pe de o parte, el s-a integrat de acum înainte în rîndul celorlalte state creștine din Europa, iar pe de altă parte, creștinismul a înlăturat deosebiri etnice dintre protobulgari, slavi și populația tracă romanizată, condiție necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Îndată după săvîrșirea acestui mare act, Boris a trecut la organizarea Bisericii bulgare.

După o scurtă orientare spre Roma (866—869), Biserica bulgară a intrat definitiv sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, care le-a trimis, în 870, un arhiepiscop cu numele Iosif.

Misiunea fraților Ciril și Metodie. Opera de încreștinare a bulgarilor a fost desăvîrșită numai după ce s-a răspîndit în cuprinsul țării cuvîntul Sfintei Scripturi și cărțile de slujbă în limba slavă, prin povăduirea ucenicilor Sfinților Ciril și Metodie (Metodiu). Acești doi

frați, originari din Tesalonic, sînt considerați ca fiind greci de neam, de către unii istorici, de alții slavi, dar puteau să fie și descendenți ai vechii populații romanice din Peninsula Balcanică. Metodie (n. 811), după ce a studiat în orașul natal, a slujit în armata bizantină, ajungînd comandant al armatelor slave din arhontia Strimoniului, la frontiera cu Bulgaria. După zece ani, s-a retras în mînăstirea Olimp din Bitinia (Asia Mică), unde s-a călugărit. Fratele său mai mic, Constantin (n. 827), a făcut studii superioare la Constantinopol, la așa numita «Școală magnaură», a ajuns bibliotecar la Sfînta Sofia, apoi profesor de filozofie la Universitatea din Bizanț (era supranumit «filozoful»). Prin 851—852, a fost trimis într-o misiune la arabi, probabil la Bagdad, apoi și-a reluat activitatea de profesor. După cîțiva ani, s-a retras în mînăstirea de pe muntele Olimp, unde se afla și fratele său.

Aici, timp de cîțiva ani, cei doi frați au creat scrierea slavă și au tradus primele cărți din grecește în slavonește și anume în graiul vechi al slavilor din jurul Tesalonicului (*Culegeri din Evanghelie, Culegeri din Apostol, Liturghierul, Psaltirea*). Alfabetul slavon creat de Sfinții Frați s-a numit «cirilic», în cinstea Sfîntului Constantin-Ciril. El a înlocuit așa numitul «alfabet glagolitic», mult mai complicat și care a existat mai de mult ca o scriere laică slavă, imitată după minusculele greacă (era format din semne luate din alfabetul latin, grec și ebraic, cu cîteva litere specifice pentru redarea sunetelor slave). Cel cirilic e mai simplu, cu 43 de semne, multe luate din cel majuscul grecesc, la care s-au adăugat litere noi, pentru sunetele specifice limbii slave. Acest alfabet a fost apoi adoptat de majoritatea popoarelor slave, precum și de români, care l-au folosit pînă în timpul lui Al. I. Cuza. El stă la baza alfabetelor unora din limbile slave moderne: rusă, ucraineană, sîrbă, bulgară. După unii cercetători, primul alfabet se numea «glagolitic» din pricina cuvîntului slav «glagola» (= el a spus), care apare foarte des în Sfînta Evanghelie. Latinii, auzind repetîndu-se mereu acest cuvînt, au numit pe cei care citeau Evanghelia glagoliți, iar alfabetul lor, glagolitic.

Către anul 858, Constantin — hirotonit între timp preot — și Metodie au fost trimiși în țara chazarilor, în Crimeea, pentru a propovădui credința cea adevărată acestei populații care îmbrățișase iudaismul.

În anul 863, cei doi frați au fost trimiși într-o misiune în Moravia Mare — stat al slavilor din Moravia, Boemia și Panonia, creat la începutul secolului IX — la rugămintea adresată împăratului Mihail III de principele Rostislav (846—869), de a-i trimite misionari cunoscători ai limbii slave, pentru convertirea poporului morav la creștinismul răsă-

ritean. Ei au activat cu succes în Moravia la Velehrad, între anii 863—867, traducând noi părți din Sfânta Scriptură și cărți de ritual în limba veche slavă (paleoslavă) și formînd un însemnat număr de ucenici, care să devină slujitori ai Bisericii morave. Dar intensă lor activitate misionară a nemulțumit pe episcopii și preoții latino-germani din jur, care au raportat papii Nicolae I că s-a introdus în cultul divin o nouă limbă liturgică, slavona, căci după tradiția care domina atunci în apus erau numai trei limbi «sfinte»: ebraica, greaca și latina. În 867 s-au îndreptat spre Panonia, unde stăpînea principele Kocel, desfășurînd și aici o însuflețită lucrare misionară. Plecînd la Roma, au fost primiți cu multă bunăvoință de noul papă Adrian II (867—872), care a aprobat traducerea slavă a Sfintei Scripturi și a cărților de slujbă și a rînduit să fie hirotoniți ca preoți și diaconi ucenicii care veniseră cu ei. La 14 februarie 869, Constantin a trecut la cele veșnice, după ce, cu scurt timp înainte, a fost tuns în monahism, sub numele de Ciril.

În 870 Metodie a fost hirotonit de papa ca arhiepiscop al Panoniei și Moraviei. Reîntorcîndu-se în Moravia, a găsit situația schimbată, căci noul principe Sveatopluk începuse să se orienteze din punct de vedere politic și bisericesc spre germanii învecinați. Metodie și-a continuat activitatea în Moravia și Boemia, traducînd noi cărți și formînd noi ucenici, deși a avut de luptat cu clerul latino-german, care se împotrivea la introducerea limbii slave în Biserică. Metodie a murit la 6 aprilie 885, încredințînd conducerea Bisericii din Moravia lui Gorazd, unul din ucenicii săi. Pentru bogata lor activitate misionară, Bisericile slave au trecut pe cei doi frați în rîndul sfinților.

Opera începută de cei doi frați a fost continuată de ucenicii lor. Alungați din Moravia după moartea lui Metodie, unii dintre ei, între care: Clement, ajuns episcop la Ohrida, Constantin, ajuns episcop la Preslav, Naum, Anghelarie, Ioan Exarhul ș.a., s-au îndreptat spre Bulgaria. Aici au fost primiți cu bunăvoință de țarul Boris, care le-a creat cele mai prielnice condiții de activitate. La Preslav (capitala țaratului) și Ohrida au întemeiat două școli și cîteva mînăstiri (în sec. X s-a înființat mînăstirea Sfîntul Ioan de Rila), în care au fost pregătiți numeroși tineri, care au ajuns apoi preoți și oameni de carte. În felul acesta, Bulgaria a devenit un focar al scrierii și culturii paleoslave. Prin încreștinare și prin ritul slav, s-a desăvîrșit slavizarea bulgarilor. Această intensă activitate culturală a ajuns la o mare înflorire îndeosebi sub țarul Simeon (893—927), încît epoca lui a fost numită «veacul de aur al literaturii vechi bulgare» (de altfel, și pe plan politic, Bulgaria a cunoscut sub Simeon cea mai mare expansiune teritorială; el a și așezat ca-

pitula la Preslav, în 893). De aici, prin secolul X, cultura slavă, în spiritul și tradițiile Sfinților frați Ciril și Metodie, s-a răspândit și în alte țări slave: Rusia kieveană, Serbia, precum și în nordul Dunării, pe pământ românesc.

Sub țarul Petru (927—969), fiul lui Simeon, patriarhul din Constantinopol și împăratul Roman Lekapenos (919—944) au recunoscut autocefalia Bisericii bulgare, acordând întîistătătorului ei (pe atunci Damian) aceleași drepturi pe care le-a avut arhiepiscopul de Justiniana Prima. Arhiepiscopii Bulgariei (care se intitulau și «patriarhi», deși Patriarhia ecumenică nu le-a recunoscut acest titlu) și-au avut reședința — după unii istorici — la Pereiaslaveț, apoi la Dorostolon (vechiul Durostorum, devenit apoi Silistra), iar după 984 la Ahrida (Ohrida). Istoricul bulgar Ivan Dujcev crede însă că reședința «patriarhului» Damian a fost la Preslav (unde era capitala statului încă din anul 893).

În anul 971, partea răsăriteană a Bulgariei de azi, precum și Dobrogea noastră, au fost cucerite de împăratul bizantin Ioan Tzimiskes, creîndu-se aici o unitate administrativ teritorială sub numele «thema» Paristrion sau Paradunavon, iar în 1018 Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a ocupat țaratul lui Samuil și Ohrida, din partea apuseană a Bulgariei de azi și Macedonia. Tot atunci s-a încheiat autocefalia scaunului arhiepiscopal bulgar, care a fost pus sub dependența Patriarhiei de Constantinopol, cu ierarhi de neam grec. În felul acesta, dominația bizantină a ajuns din nou pînă la Dunăre, așa cum fusese cu aproape patru veacuri în urmă.

Ritul slav la români. Creștinarea slavilor, precum și activitatea fraților Ciril și Metodie, au avut urmări și asupra vieții bisericești a strămoșilor noștri. Așezîndu-se triburi de slavi în nordul Dunării, desigur unii din ei au primit învățătura creștină de la românii pe care i-au aflat aici. Slavii și-au exercitat temporar dominația în Dacia, după așezarea lor aici. Acest proces de suprapunere slavă ne ajută să înțelegem cum a fost cu puțință introducerea limbii slave în cultul bisericilor românești din nordul Dunării. Conducătorii slavi voiau în cult o limbă vie, înțeleasă de ei și nu limba «română» înțeleasă numai de autohtoni. Pînă atunci, strămoșii noștri «probabil făceau slujba bisericească într-o limbă latină apropiată de cea veche, căci pînă la înrîurirea slavă, deosebirea dintre latină și străromână nu era prea adîncă» (P. P. Panaitescu). Introducîndu-se limba slavă în tot spațiul carpato-danubian, ea a rămas ca limbă de cult și după asimilarea completă a slavilor în masa daco-romană.

După opinia profesorului P. P. Panaitescu, liturghia slavă a putut fi introdusă la români începând cu secolul X, aducând, în sprijinul tezei sale, următoarele argumente :

1. Liturghia slavă a fost adusă în Bulgaria abia la sfârșitul secolului IX, prin ucenicii Sfinților Ciril și Metodie și a cunoscut o epocă de maximă răspândire în secolul X, din centrul cultural de la Preslav, spre vest și spre nord, adică la sârbi și la ruși ;

2. Ea s-a introdus în Biserica românească înainte de cucerirea Transilvaniei de regatul feudal maghiar, deci pînă la sfârșitul secolului XI. Ea nu s-ar fi putut introduce în nici un caz după această dată, căci regii catolici maghiari, ca și episcopii latini din Transilvania, n-ar fi îngăduit acest lucru ;

3. Introducerea liturghiei slave la români nu s-a putut face decît într-o epocă în care în țara noastră erau și locuitori slavi, care vorbeau și înțelegeau limba veche slavă.

Fără îndoială că la introducerea limbii paleoslave sau a slavei vechi bisericești, fixată în scris de Sfinții Ciril și Metodie și de ucenicii lor, precum și a alfabetului cirilic, în nordul Dunării, au contribuit și ucenicii veniți din sudul învecinat (Pereiaslaveț, Preslav, Silistra, Rila etc.). Organizarea tinerei Biserici bulgare, cu unele episcopii chiar pe malul drept al Dunării, în locul fostelor scaune episcopale din secolele IV—VI (Durostorum, devenit Dîrstor sau Drîsta și Bononia, devenit Bodin-Vidin) a contribuit și mai mult la întărirea legăturilor noastre bisericești cu slavii sud-dunăreni.

Slavistul Pandele Olteanu a dovedit — pe baza toponimiei și a unor argumente lingvistice — că Transilvania de nord-vest și Maramureșul s-au aflat în sfera de influență culturală-bisericească a Moraviei Mari, deci a slavei occidentale, din care au pătruns unii termeni în limba română, încă din timpul Sfinților Ciril și Metodie și a numeroșilor lor ucenici. Prin acești ucenici moravi, ritul slav a putut să fie introdus în părțile de nord și nord-vest ale Transilvaniei. Un istoric morav din sec. XVIII, J. G. Stredovski, amintește de doi ucenici ai Sfinților frați care au activat în părțile noastre : Jandov în Dacia și Moznopon în Alpii Valahiei («in Alpibus Valachicis»), dar informația lui e contestată de numeroși istorici. De fapt, acești ucenici activau bucuroși mai mult în regiunile de est și de sud, evitînd cele de apus, spre a nu ajunge în conflict cu clerul romano-germanic de acolo. O *Viață a lui Naum* (din sec. XIII—XIV) afirmă că ucenicii din Moravia Mare s-au răspândit, «în Moesia, Dacia și Dalmația». Un istoric ceh a arătat că Transilvania de nord era strîns legată de Moravia Mare prin comerțul de sare, extrasă

din ocnele noastre. De altfel, nu trebuie să uităm că în secolele VII—X eram înconjurați numai de slavi (Panonia, adică Ungaria de azi, făcea parte din Moravia Mare), cu alte cuvinte eram ca o insulă în mijlocul unei mări slave. În felul acesta, s-a adoptat limba slavă de Biserica și de clasa cnezială românească, fiind introdusă mai târziu și în cancelariile domnești din Țara Românească și Moldova.

Ritul slav a fost pentru noi — în împrejurările de atunci — un mijloc de păstrare a Ortodoxiei. Este cunoscută lupta dintre Roma și Bizanț din secolele IX—XI pentru integrarea popoarelor din Europa centrală și sud-estică (moravi, cehi, bulgari, mai târziu unguri) în sfera lor de influență, cu alte cuvinte la «ritul latin», respectiv «bizantin». Dacă românii ar fi folosit în continuare, în cult, limba lor, pe care unii cercetători o numesc «protoromână» sau «străromână» (deși ambii termeni ni se par necorespunzători), Romei i-ar fi fost foarte ușor să ne atragă la «ritul latin», dat fiind faptul că vorbeam o limbă mult asemănătoare cu aceea pe care o folosea ea însăși în cultul ei.

Lipsa de cărți de slujbă traduse în limba română (sau «protoromână») presupunem că a fost un alt motiv care a determinat pe episcopii, horepiscopii și preoții noștri să adopte limba slavă, în care se începuse — prin Sfinții Ciril și Metodie — lucrarea de traducere a acestor cărți. Prin introducerea ritului slav (mai corect bizantino-slav) la noi, am rămas și mai departe sub jurisdicția bisericească a Patriarhiei de Constantinopol, fiind singurul popor de limbă și origine romanică de rit ortodox.

Începuturile scrisului slavonesc în țările noastre, atestate documentar, datează din secolul X. De pildă, la Bucov, lângă Ploiești, s-au descoperit inscripții fragmentare în limba slavonă cu caractere cirilice, zgîriate pe peretele unui atelier de fierărie, care au fost atribuite începutului acestui secol (902—911). În localitatea Mircea Vodă (jud. Constanța), s-a descoperit o inscripție slavonă din anul 943, în care era amintit numele «jupanului» Dimitrie. După părerea unor cercetători, cunoscutul *Evangheliar slavon* manuscris de la Reims, de la începutul secolului XI, a fost scris pe teritoriul carpațo-danubian.

Bineînțeles, poporul a continuat să vorbească românește. Acest fenomen nu trebuie să ne surprindă, căci s-a petrecut și în alte țări ale Europei: în Germania mult timp limba Bisericii și a statului a fost cea latină, în Anglia, după cucerirea normandă, limba oficială a fost cea franceză, în timp ce poporul vorbea limba sa, adică germana, respectiv engleza.

Nimicirea statului bulgar în 971 și 1018 și «grecizarea» Bisericii bulgare la începutul secolului XI, prin arhiepiscopii greci de la Ohrida și sufraganii lor, n-a putut avea nici o influență asupra vieții bisericești de la noi. În bisericile noastre a continuat să se slujească în slavonește, iar întemeierea statului româno-bulgar al Asaneștilor, în 1185, a întărit și mai mult influența slavă la noi. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că după 971, dar mai ales după distrugerea definitivă a primului stat bulgar în 1018, unii preoți sud-dunăreni (fie români, fie slavo-bulgari) s-au refugiat, din pricina stăpînirii bizantine, în nordul Dunării, în țările locuite de români, unde și-au continuat activitatea cărturărească în limba slavă. Trebuie reținut însă și faptul că deși liturghia și celelalte slujbe bisericești se făceau în slavonește, totuși predicarea cuvîntului lui Dumnezeu și spovedania se făceau, ca și mai înainte, în limba vorbită de popor, adică în limba română.

Elemente slave în lexicul nostru bisericesc. Prin ritul slav au intrat în terminologia bisericească a românilor o serie de elemente slave, care au rămas pînă azi. Între acestea se numără felurite nume de sfinți : *mucenic* (muceniku, mîcenicu, f. mucenița), *sfînt* (sviati), *Maica Precista* (bulg. maica, slav. preacista), *moaște* (moști) ; nume de persoane aparținătoare clerului : *duhovnic* (duhoviniki), *diac* (diaku), *mirean* (mireninu), *stareț* (stareti, starăți), *sobor* (săboru), *țîrcovnic* (țrăkoviniku), *vlădică* (vladika-stăpîn) ; nume de obiecte și veșminte liturgice : *cădelniță* (kadilinița), *dveră* (dviri), *jertfă* (jrătva), *odăjdii* (odejda), *prapur* (praporu), *prestol* (prestoli), *procovețe* (termen vechi pentru acoperimintele sfintelor vase, din pokrovu), *rucavițe* (termen vechi pentru mînecuțe, din ruka = mîna — rukavița), *strană* (strana), *troiță* (trojka), *văzduh* (termen vechi pentru Sfîntul aer, din vuzduh = aer) ; numele unor slujbe sau rînduieli bisericești : *maslu* (maslo = untdelemn), *molitvă* (molitva), *pogribanie* (înmormîntare, din pogribaniie), *prohod* (prohodu), *pomană* (pomenu), *post* (postu), *pravilă* (pravilo), *sfeștanie* (osviașteniie), *slavă* (slava), *slujbă* (slujba), *taină* (taina), *utrenie* (utrenia), *vecernie* (vecernia) ș.a. Nu se știe în ce împrejurări a fost înlocuit *spiritus* cu *duh* (duh — *duhu sviatîi*). De asemenea, sînt slave numele vechi (azi populare) ale unor sărbători : *Blagoveștenie* (Bunavestire), *Stretenie* (Întîmpinarea Domnului), *Vovidenie* (Intrarea în Biserică), *Probojenie* (Schimbarea la față), *praznic* (prazdnicu). Tot din limba slavă sînt verbele : *a blagoslovi* (blagosloviti), *a se căi* (kaiti), *a ispiti* (ispitati), *a ispăși* (supasiti), *a izbăvi* (izbaviti), *a spovedi* (ispovedati), *a mirui* (milovati), *a răstigni* (rastengnanti), *a sfinți* (sventiti), *a tîrnosi* (trono-

sati) ș.a. De asemenea, au intrat în limba noastră și unele cuvinte din limba slavă : *cazanie* (kazaniie), *ceaslov* (ceasoslovu), *molitvelnic* (molitviniku), *predoslovie* (predislovie), *propovedanie* (propovedaniile), *stih* (stihu), *stihiră* (stihira), *stihoavnă* (stihovina), *tipic* (tipicu) ș.a.

Anumiți termeni dogmatici, liturgici, dar mai ales din aceia care privesc organizarea bisericească, de origine greacă-bizantină, au intrat în limba noastră tot prin mijlocirea limbii slavoane. Acest lucru s-a putut petrece fie în perioada conviețuirii cu slavii, dar mai cu seamă în perioada începuturilor organizării noastre de stat și a celei bisericești. În această categorie se pot număra cuvintele : *har*, *mir*, *chivot*, *potir*, *antimis*, *paraclis*, *chilie*, *metoc*, *trapeză*, *sihastru*, *schimnic*, *ieromonah*, *egumen*, *protopop*, *arhiereu*, *mitropolit*, *exarh* ș.a.

Toate aceste cuvinte se referă însă la cult și organizarea bisericească și nu la noțiunile fundamentale de credință, care — cum am arătat în alt loc — sînt de origine latină. Aceasta înseamnă că noi eram creștinați cu mult înainte de venirea slavo-bulgarilor și nicidecum n-am primit creștinismul de la ei cum au voit să arate unii (E. Golubinski), ci de la ei am luat numai anumite forme privind organizarea bisericească și cultul.

Știri literare-istorice despre viața bisericească a românilor. Pene-trăția avaro-slavă din anul 602, în fostele provincii romano-bizantine dunărene, a desființat înfloritoarea organizație bisericească întîlnită în secolele IV—VI.

La sinodul VI ecumenic, numit și trulan, întrunit la Constantinopol, în 680—681, care a osîndit monotelismul (învățătura că Mîntuitorul a avut o singură voință), ca și la sinodul din 691—692 (numit quinisext, căci completa, cu dispozițiuni disciplinare, sinoadele de la 553 și 680—681), nu întîlnim nici un ierarh din ținuturile dunărene.

Abia la sfîrșitul stăpînirii avarie în Banat și Transilvania avem și amintirea numelui unui episcop pe care mulți cercetători îl consideră a fi din părțile noastre. Este vorba de episcopul *Ursus*, care a participat la lucrările sinodului al șaptelea ecumenic, întrunit la Niceea în anul 787, sinod care a restabilit cultul icoanelor, osîndind iconoclasmul. El iscălea actele sinodului, în locul 73, ca episcop al Bisericii avarițianilor : (Οὐρσος ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας Ἀβαριτιανῶν ἐκκλησίας) iar în alt loc cu adaosul (Οὐρσος ἀνάξιος), în latinește «Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus». Se remarcă faptul că e vorba de un episcop cu nume latin. Petru Maior și Vasile Pârvan credeau că este un episcop român al vechii eparhii a Abritului (Ἀβριθός), în Moesia Inferior. Este greu de admis însă

că acea episcopie a mai existat după trecerea pe acolo a avarilor, slavilor și apoi a bulgarilor. Dacă ar fi fost așa, trebuia să semneze ἐπίσκοπος τοῦ Ἀβρούτου.

Părerea cea mai plauzibilă este că Ursus a fost episcopul din «țara» sau «părțile» avarilor (ὁ αβάριτης = avar; ἀβαριτιανοί = din țara avarilor). Cum în acea perioadă avarii stăpâneau și unele teritorii la răsărit de Tisa (Banat și Crișana) s-a presupus că Ursus ar fi episcopul românilor din aceste părți (Șt. Lupșa, Gh. Cotoșman, S. Reli, C. C. Giurescu). Gh. Cotoșman a emis ipoteza că și-ar fi avut scaunul episcopal la Morisena (Cenadul de azi), unde, în 1868, s-au descoperit urmele acelei bazeilici cu baptisteriu din sec. V—VI. Ursus ar fi, în acest caz, primul episcop român cunoscut cu numele, care a păstorit în teritoriile nord-dunărene aparținătoare patriei noastre.

Lipsa de știri sigure despre lucrarea unor episcopi sau horepiscopi în spațiul românesc de azi în secolele VII—X nu trebuie să ne ducă la concluzia greșită că ei n-ar fi existat.

Însăși încreștinarea treptată a slavilor așezați pe teritoriul patriei noastre duce în chip logic la concluzia că aici existau nu numai credincioși străromâni, ci și o ierarhie bisericească, formată din episcopi (eparhioți sau poriodeuți), horepiscopi și preoți, căci încreștinarea presupune predică și botez, pe care nu le puteau face credincioșii simpli, ci numai membrii clerului.

Apoi, trebuie să avem în vedere faptul că, în secolele IV—VII, sinoadele ecumenice și locale, prin canoanele lor, ca și Sfinții Părinți și scriitori bisericești, au reușit să fixeze în scris doctrina sau mărturisirea oficială de credință a Bisericii, precum și principiile de organizare bisericească și formele de cult. Comunitățile creștine din nordul Dunării n-au putut rămâne străine de aceste schimbări, de acest «progres», în toate domeniile vieții bisericești, de hotărârile sinoadelor ecumenice, de așezămintele monahale care au început să ia ființă în diferite părți ale lumii creștine, de bisericile nou construite, de noile slujbe, de sărbătorile introduse în calendarul creștin, de cinstirea sfinților, a icoanelor, a moaștelor etc.

Aceste schimbări au cerut imperios ca și comunitățile de la noi să se adapteze la noile situații. Dar un astfel de lucru nu-l puteau face credincioșii simpli, ci ei trebuia să aibă în permanență în fruntea lor un conducător, care să dirijeze acest proces de mari transformări în viața bisericească, adică un episcop sau cel puțin un horepiscop ori un episcop misionar (poriodeut). Dezvoltarea teologiei în genere, a artei

creștine, ca și apariția atîtor învățături greșite în sînul Bisericii, impunea fiecărui preot datoria de a cunoaște, cît de puțin, aceste probleme. Dar, pentru aceasta ei aveau nevoie de o pregătire înainte de hirotonie («destoinic să învețe pe alții», I Tim. III, 2), pe care nu le-o putea da decît un cleric cu învățătură.

În același timp, ne punem întrebarea : dacă n-ar fi existat episcopi și horepiscopi, cine ar fi făcut hirotonia preoților de aici ? Admițînd că ar fi supraviețuit numai scaunul episcopal de la Tomis, mutat undeva în nordul Dobrogei, în zona Dinogetia (Garvăn) — Noviodunum (Isaccea) și totuși este greu de conceput ca un candidat la hirotonie din teritorii românești mai îndepărtate să fi făcut un drum pînă acolo. Iar dacă am admite teza unor cercetători că pentru două sau trei secole n-au existat episcopi nici în Dobrogea (și nici în sudul Dunării în Bulgaria de azi, ocupată de slavo-bulgarii încă neîncreștinați), ar trebui să acceptăm că un candidat la hirotonie de pe tot cuprinsul țării noastre — inclusiv Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul — era nevoit să se deplaseze pînă în Tesalonic sau Constantinopol, ceea ce este de neconceput, căci o călătorie atît de lungă și obositoare era împreunată pe atunci cu mari cheltuieli, cu riscuri, cu primejduirea vieții.

Toate acestea ne fac să credem că episcopii aflători în teritoriile dintre Dunăre și Mare sau chiar episcopii rămași în sudul Dunării după migrațiile avaro-slavo-bulgare, hirotoneau cîte un preot de mir văduv sau călugăr din nordul Dunării, dacă nu ca episcop, în cel mai rău caz ca horepiscop. Acestuia îi vor fi dat, potrivit canoanelor sinoadelor amintite mai sus, împuternicirea de a hirotoni preoți sau alți slujitori, de a sfinți biserici și de a săvîrși orice alte misiuni la care era îndreptățit prin hirotonie.

Pe de altă parte, trebuie să ținem seama și de faptul că în a doua jumătate a secolului al IX-lea, Bizanțul a început lucrarea de încreștinare a trei popoare slave din jurul nostru : a moravilor, prin Sfinții Frați Constantin (Ciril) și Metodie, a bulgarilor, după 863, încreștinați «oficial» în 864, lucrare desăvîrșită în deceniile următoare de ucenici ai celor doi Sfinți Frați, ca și a sîrbilor, către sfîrșitul secolului IX și începutul celui următor. Deși erau situați între aceste popoare slave, izvoarele bizantine nu fac nici o amintire de vreo «misiune» pe teritoriul țării noastre. Nu fac, pentru că nu era necesară, aici existînd o veche organizare bisericească în frunte cu ierarhi de neam român.

Logica istorică nu poate admite ca aceste trei popoare slave vecine, creștinate uneori din dispoziția conducătorilor politici, să-și aibă

propria lor ierarhie superioară subordonată Patriarhiei din Constantinopol (Moravia numai pînă în 885), iar românii, creștinați cu șase-șapte secole înainte, să nu fi avut proprii lor ierarhi.

Un popor cu vechi tradiții creștine, cu o credință puternică, ce avea rădăcini adînci în istorie, care pot fi urmărite pînă în secolele II—III, un popor care în jurul anului 900 apare organizat în puternice formațiuni politice și militare, avînd în frunte duci, cneji sau voievozi, cu cetăți fortificate, cu locuri întărite, cu biserici, cu o viață economică și socială avansată, presupune în chip categoric că avea și o organizare bisericească, în frunte cu episcopi și horepiscopi, conștienți de drepturile și îndatoririle lor. Acest lucru este valabil pentru toate teritoriile locuite de români.

Crearea de episcopii slave în sudul Dunării, mai ales la Vidin (vechea Bononia) și Dîrstor (vechiul Durostorum), ne face să credem că unii din episcopii care vor activa de acum înainte pe pămînt românesc, au putut primi hirotonia și în aceste centre, mai ales între anii 681—971 cînd Dobrogea a ajuns sub stăpînire bulgară, fără ca aceasta să fie continuă. Dar, după 971, cînd teritoriul dintre Dunăre și Mare a ajuns din nou sub stăpînire bizantină, prin înființarea themei Paristrion sau Paradunavon, candidații români la treaptă episcopală au putut cere din nou hirotonia la vreunul din centrele episcopale care au fost create aici, probabil în partea de nord în zona Niculițel-Garvăn (fostele Noviodunum și Dinogetia).

Mărturii arheologice creștine. În lipsa unor mărturii istorice-literare sigure, recentele descoperiri arheologice ne dau o imagine destul de completă asupra vieții creștine pe care o duceau românii în perioada de care ne ocupăm.

Pentru secolele V—VII s-au descoperit în Moldova numeroase vase de lut, avînd incizat semnul crucii (*Botoșana-Suceava, Șipot-Suceava, Horga-Vaslui, Murgeni-Vaslui, Bacău* etc.). S-au descoperit de asemenea tipare sau matrițe de os pentru confecționarea unor obiecte de cult creștine (*Botoșana-Suceava, Traian-Bacău, Costești-Iași*). Aceste tipare presupun o producție în serie, ceea ce dovedește că și în această parte a țării trăia o numeroasă populație creștină. O matriță lucrată din os de elefant (de la *Costești-Iași*) are incizate pe suprafața ei imaginile a trei personaje, probabil preoți. Alte obiecte creștine s-au descoperit la *Străulești-București, Olteni-Teleorman, Budureasca-Ploiești* și în alte locuri. Cîteva morminte creștine aparțin aceleiași perioade (*Săbăoani-Neamț, Secuieni-Neamț, Dănești-Vaslui*).

Pentru secolele VIII—IX s-au descoperit, tot în Moldova, vase de lut lucrate la roată, cu semne de cruci (*Fălciu, Murgeni, Dodești*, toate în jud. Vaslui, *Fundu Herței-Botoșani* ș.a.), două cruciulițe de plumb descoperite la *Hlincea-Iași* și una, din rocă vulcanică, la *Dodești-Vaslui*.

Din perioada secolelor IX—XI amintim trei inele de bronz, având incizate simboluri creștine (*Stoicani-Galați, Fedești-Vaslui și Bîrlălești-Vaslui*). De o importanță deosebită sînt și cele două cruci-relicvar din bronz descoperite la *Adjud-Vrancea* (avînd incizate imaginea a doi sfinți și numele Sfîntului Gheorghe) și la *Dodești-Vaslui*, de asemenea cu imaginea unui sfînt, amîndouă din secolele X—XI. Aceleiași perioade îi aparține un capac de cădelniță, lucrat din bronz, de proveniență bizantină, descoperit la *Coșna-Suceava*. Cimitire creștine s-au descoperit la *Stoicani-Galați* (sec. VIII—IX), *Serdaru-Galați* și *Arsura-Vaslui* (sec. X—XI).

O cruce pectorală bizantină din bronz, din sec. IX—XII, s-a găsit la *Cîmpulung-Muscel*. Pe avers este reprezentat Iisus răstignit, avînd deasupra capului o cruce mică, cu soarele în dreapta și luna în stînga, iar spre capetele celor două brațe orizontale pe Maica Domnului și Sfîntul Ioan Evanghelistul. Pe revers se află tot Maica Domnului, în atitudine de orantă.

În Transilvania s-au descoperit mai multe cruci de bronz la *Bratei*, lîngă *Mediaș* (sec. IV—VIII), vase ceramice lucrate cu mîna, de tradiție dacică, ornamentate cu cruci și alte simboluri creștine, la *Poian*, lîngă *Tg. Secuiesc* (sec. VI—IX).

C o n c l u z i i. Rezultă din cele expuse, că știrile privitoare la viața politică, socială și bisericească a românilor în perioada de care ne-am ocupat sînt foarte sumare. Cu toate acestea, perioada respectivă este prețioasă pentru noi, căci acum s-au pus bazele primelor alcătuirii politice sub forma cnezatelor și a voievodatelor, din care s-au născut apoi cele trei state feudale: Transilvania, Țara Românească și Moldova. Dacă nu putem vorbi de manifestări exterioare ale poporului român, dacă el n-a avut așezări temeinice, cu orașe înfloritoare și stăpîniri întinse, aceasta se datorește în primul rînd deselor migrații ale unor popoare pe pămîntul țării noastre (goți, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, iar mai tîrziu, unguri, pecenegi, cumani și tătari). Viața creștină a continuat totuși să dăinuiască, prin bisericile modeste de lemn, în care slujeau preoți de neam român, îndrumați de

episcopi sau horepiscopi, prin sihaștrii care trăiau prin schituri retrase în poienile codrilor, prin credincioșii care se rugau și se mărturiseau preoților lor în limba română, deși în cult s-a introdus limba slavă. Toate manifestările materiale și spirituale pe care le-am amintit aici sînt mărturii de mare valoare pentru dovedirea continuității românilor pe aceste meleaguri.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale: DIMITRIE ONCIUL, *Originile principatelor române*, București, 1899, VI+252 p. și în *Opere complete*, tom. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1946, p. 175—310; *Opere alese*, vol. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1968, p. 560—715; DIMITRIE ONCIUL, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 620—631 și în ed. 1946, p. 311—322; ed. 1968, vol. II, p. 5—18; ENRICA FOLLIERI—J. DUICEV, *Un Acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813*, în «Byzantion», XXXIII, 1963, fasc. 1, p. 71—106; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea — al XIII-lea*, în S.T., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 242—257; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.

Creștinarea bulgarilor. Influența slavă în Biserica noastră: W. N. SLATARSCHI, *Geschichte der Bulgaren*, vol. I, Leipzig, 1918, X + 182 p.; L. NIEDERLE, *Manuel de l'antiquité slave*, vol. I—II, Paris, 1923—1926, VIII + 246 și VII + 360 p.; D. ANGHELOV, *Bulgarische Geschichte*, Sofia, 1963; FRANZ DVORNIK, *Les slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926; MICHEL LASCARIS et A. VAILLANT, *La date de la conversion des bulgares*, în «Revue des études slaves», XIII, 1933, p. 5—15; N. BĂNESCU, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, 97 p.; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947, 36 p. (An. Acad. Rom., M.S.I., s. III, t. XXIX); A. GRECU (= P. P. PANAITESCU), *Bulgarii în nordul Dunării în veacurile al IX-lea — al X-lea*, în «Studii și cercetări de istorie medie», I, 1950, p. 223—236; PANDELE OLTEANU, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 169—196; E. TURDEANU, *Les Principautés Roumaines et les Slaves du Sud: Rapports littéraires et religieux*, München, 1959; P. P. PANAITESCU, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, 398 p. (îndeosebi p. 185—201).

Ciril și Metodie: FR. DVORNIK, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha, 1933, X + 443 p.; MILAN ŠESAN, *Tradițiile cirilometodiane*, în M.A., an. IV, nr. 1—3, 1961, p. 59—83; P. DUTHILLEUL, *L'Évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode*, Tournai (Belgium), 1963, 201 p. (recenzie detaliată de Iorgu Ivan, în M.A., an. X, nr. 11—12, 1965, p. 897—914); DAMIAN P. BOGDAN, *La vie et l'oeuvre des frères Constantin-Cyrille et Méthode*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *La diffusion dans les pays roumains des écrits sur la vie et l'activité des frères Cyrille et Méthode de Thessalonique*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *Apariția scrierii slave și pătrunderea ei la nordul Dunării. Răspîndirea în țările române a izvoarelor narrative despre viața și activitatea fraților Constantin-Chiril și Metodie*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 9—77; IOAN I. RĂMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinților Chiril și Metodie*, în «Ortodoxia», XIX, nr. 1, 1967, p. 17—31; NICOLAE al Macariopolei, *Sfinții frați Metodie și Chiril luminătorii slavilor*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 533—538; ANTOINE-EMILE TACHIAOS, *L'origine de Cyrille et de Méthode. Verité et legende dans les sources slaves*, în vol. «Cyrillomethodianum», II—III, p. 98—140.

Alfabetul slav la români: I. BOGDAN, *De la cine și când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 585—594; ILIE BĂRBULESCU, *Începutul scrierii cirilice în Dacia*, în rev. «Arhiva», Iași, an. XXIX, nr. 2, 1922, p. 161—195; P. CANCEL, *Când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Lui Nicolae Iorga, Omagiu*, Craiova, 1921, p. 67—70; CHIRIL PISTRUI, *Despre alfabetul chirilic și cel glagolitic*, în M.A., an. IX, nr. 3—5, 1964, p. 252—269 (cu bogată bibliografie asupra problemei cirilo-metodiene).

Elemente slave în terminologia noastră bisericească: Pe lângă lucrările citate la p. 73, se adaugă: AL. ROSETTI, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, București, 1953; AL. ROSETTI, *Istoria limbii române, III. Limbile slave meridionale*, ed. IV, București, 1962, 155 p. (și în vol. *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 283—411); G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960; PANDELE OLTEANU, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în «Limbă și literatură», VI, 1962, p. 67—97; vezi și H. MIHĂESCU, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, 227 p. (îndeosebi p. 83—102).

Descoperiri arheologice: EUGENIA ZAHARIA, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VII—XI pe teritoriul R.S. România*, în «Aluta», Sfîntul Gheorghe, 1969; DAN GH. TEODOR, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în sec. V—XI*, în SCIV, 21, nr. 1, 1970, p. 97—128; GHENUȚĂ COMAN, *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI—XII*, în «Danubius», Galați, an. V, 1971, p. 75—99; GHENUȚĂ COMAN, *Evoluția culturii materiale în Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XII*, în «Memoria Antiquitatis», 3, 1971, p. 479—497; SZÉKELY ZOLTÁN, *Elements byzantins dans la civilisation materielle des VI-e—VIII-e siècles dans le sud-est de la Transylvanie*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 353—358; EUGENIA ZAHARIA, *Données sur l'arheologie des V-e—XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 269—287; DAN GH. TEODOR, *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în M.M.S., an. L, nr. 7—8, 1974, p. 561—573; VICTOR SPINEI, *L'influence de Byzance et de la Russie sur les regions orientales de la Roumanie au premier quart du II-e millenaire à la lumière des sources archéologiques*, în «Dacia», n.s., 19, 1975, p. 227—242; OCTAVIAN MĂRCULESCU, *O cruce pectorală bizantină găsită la Cîmpulung Muscel*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 356—359; DAN GH. TEODOR, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI*, Iași, 1978, 223 p.